

Серија
ПОЕТИКА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
Књ. 5

Научни одбор скупа

проф. емеритус др Душан ИВАНИЋ, Филолошки факултет
Универзитета у Београду; prof. dr Robert HODEL, Universität Hamburg;
prof. dr Sanja ROIĆ, Filozofski fakultet Sveučilištva u Zagrebu;
проф. др Сања МАЦУРА, Филолошки факултет Универзитета
у Бањој Луци; prof. dr Dejan AJDAČIĆ, Uniwersytetu Gdańskiego;
проф. др Горан РАДОЊИЋ, Филолошки факултет, Никшић;
prof. dr Porsida LAZAREVIĆ Di GIACOMO, Università degli Studi
'G. d'Annunzio' Chieti – Pescara, Italia; проф. др Драгана ГРБИЋ,
Universität zu Köln; др Светлана ШЕАТОВИЋ, научни саветник,
Институт за књижевност и уметност

Редакција

др Светлана ШЕАТОВИЋ, научни саветник, Институт за књижевност
и уметност; Марко М. РАДУЛОВИЋ, виши научни сарадник,
Институт за књижевност и уметност; др Марија ТЕРЗИЋ,
научни сарадник, Институт за књижевност и уметност

Рецензенти

др Сања МАЦУРА, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци
др Сања ПАРИПОВИЋ КРЧМАР, Филозофски факултет Универзитета
у Новом Саду
др Ливија ЕКМЕЧИЋ, Универзитет у Стразбуру, Факултет за језике

НА ПУТУ – ПУТОПИСИ И МЕМОАРИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И О СРБИЈИ

зборник радова

Уредници

СВЕТЛАНА ШЕАТОВИЋ
МАРКО М. РАДУЛОВИЋ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
МАТИЧНА БИБЛИОТЕКА „ЉУБОМИР НЕНАДОВИЋ“
Београд–Ваљево

САДРЖАЈ

Светлана Шеатовић ПОЗДРАВНО СЛОВО ВАЉЕВУ И УСТАНИЧКОЈ СРБИЈИ	7
Светлана Шеатовић, Марко М. Радловић УВОДНА РЕЧ	9

I

Милош Живковић <i>ЖИТИЈЕ МАКАРИЈА РИМЉАНИНА</i> – ПУТОПИСНА И АПОКРИФНА ТРАДИЦИЈА	15
Персида Лазаревић ди Ђакомо ИЗ И ДО ЦАРИГРАДА: ОПИСИ ПУТА КРОЗ СРПСКЕ КРАЈЕВЕ ПИТЕРА МАНДИЈА И ХЕНРИЈА БЛАУНТА (XVII ВЕК)	31
Nicoletta Cabassi SERBIA AS A SPACE OF IDENTITY: ON SOME DISCURSIVE STRATEGIES IN <i>JOURNEY THROUGH SERBIA</i> <i>AND MONTENEGRO</i> BY E. MARKOV	45
Марко М. Радловић ПУТОПИС И ПАРОДИЈА – <i>ПИСМА ИЗ НЕМАЧКЕ</i> <i>ЉУБОМИРА НЕНАДОВИЋА</i>	65

II

Александра С. Секулић ЦАРИГРАД У ПУТОПИСНОМ ИСКУСТВУ И СВЕДОЧАНСТВУ ЧЕДОМИЉА МИЈАТОВИЋА	81
Бојан Чолак ПУТОПИС СВЕТОМИРА НИКОЛАЈЕВИЋА О НОРВЕШКОЈ: ПОЕТИЧКИ АСПЕКТИ	93
Ljiljana Banjanin BEOGRAD UOČI PRVOG SVETSKOG RATA U ZAPISU JEDNOG ITALIJANSKOG DIPLOMATE	121
Александар С. Пејчић ХУМОРИСТИЧКА ПЕРСПЕКТИВИЗАЦИЈА РАТА (СЕЋАЊА БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА НА ИЗБЕГЛИЧКЕ ДАНЕ НА КРФУ)	133
Енрико Даванцо ДУГО ПУТОВАЊЕ У ШЕСТОЈАНУАРСКУ ДИКТАТУРУ. ПОЛИТИЧКЕ, ДРУШТВЕНЕ И ЕТНИЧКЕ СЛИКЕ АЛЕКСАНДРОВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПУТОПИСУ <i>THE NATIVE'S RETURN</i> ЛУЈА АДАМИЧА	149
Тања Калајџић ЕТИЧКИ ЛИЈЕП ПУТОПИС („ЗАРАЗА ПУТОВАЊА И ПУТОПИСА“ ВЕЉКА ПЕТРОВИЋА)	161

III

Слађана Јаћимовић КА ПУНОМ СМISЛУ БЕЗ СВАКОГ СМISЛА – РУСИЈА У ПУТОПИСИМА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА И ДРАГИШЕ ВАСИЋА	181
Снежана М. Милосављевић Милић ПУТОПИСНИ СЕНЗОТОПИ МИЛОША ЦРЋАНСКОГ	199
Светлана Шеатовић ПУТОПИСИ ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ	213
Лариса Костић МЕМОАРСКИ АСПЕКТИ ЕПИСТОЛАРНЕ ФОРМЕ – ПИСМА РАДОВАНА ЗОГОВИЋА	227
Славица Гароња Радованац ПАРТИЗАНСКА ЖЕНСКА МЕМОАРИСТИКА (Митра Митровић, Јара Рибникар, др Саша Божовић)	247

IV

Александра Пауновић КЊИЖЕВНОСТ (ЈОШ) УВЕК <i>НА ПУТУ</i> – ФРАГМЕНТАРНО-ПУТОПИСНИ ЗАПИСИ ИЗ ШПАНИЈЕ И. АНДРИЋА	269
Rosanna Morabito МЕМОАРИСТИКА ИЗМЕЂУ РОВИЈЕСТИ I KNJIŽEVNOSTI: DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ	285
Горан Радоњић УСПОМЕНЕ, ТЕКСТ, КОМЕНТАР: <i>ГОДИНЕ КОЈЕ СУ</i> <i>ПОЈЕЛИ СКАКАВЦИ</i> БОРИСЛАВА ПЕКИЋА	297
Милан Гулић РАСПАД СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПОЧЕТАК ГРАЂАНСКОГ РАТА У ХРВАТСКОЈ (1991–1995) У ОЧИМА ДВАЈУ ПУТОПИСАЦА – КУРТА КЕПРУНЕРА И БАБКЕНА СИМОЊАНА	315
Оља Перишић ИДЕНТИТЕТ У ТРАНЗИЦИЈИ У РОМАНУ <i>БЕОГРАДСКИ СВИТАЦ</i> МАРИНЕ ЛАЛОВИЋ	335
Маша Љ. Петровић „ЗАПИСИ КОЈИ НЕ УМЕЈУ ДА СЕ СНАЂУ“ – УТИЦАЈ ДНЕВНИЧКОГ, АУТОБИОГРАФСКОГ, ИРОНИЈСКОГ И ДИСКУРСА КРАТКЕ ПРИЧЕ НА ПУТОПИСНУ ПРОЗУ <i>БРОЈЧАНИК</i> МИРА ВУКСАНОВИЋА	351
ИНДЕКС ИМЕНА	369

ПОЗДРАВНО СЛОВО ВАЉЕВУ И УСТАНИЧКОЈ СРБИЈИ

Научни скуп На путу – путописи и мемоари у српској књижевности и о Србији

Ваљево, 10. 9. 2024.

Поштовани господине Лазаре Гојковићу,
поштована госпођо Виолета Милошевић,
директорка библиотеке „Љубомир Ненадовић“,
драги Ваљевци,
поштовани учесници научног скупа,

Част је отворити овај научни скуп под сводовима једне од најстаријих и најлепших гимназија у Србији, чувене Ваљевске гимназије, чији ученици су све вас поздравили већ на степеницама овог велелепног здања. Одлучили смо да организујемо скуп о путописима и мемоарима јер су наши први модерни писци жанра мемоара и путописа Прота Матеја Ненадовић и Љубомир Ненадовић. Дошли смо на место које памти најлепше тековине устаничке Србије, оне која је изнедрила велику породицу Ненадовића, највећу српску песникињу Десанку Максимовић, сликара Љубу Поповића, и бројне друге уметнике. Ово је место српског Пијемонта који сеже до Првог српског устанка 1804, и везе са Другим српским устанком, док је Европа дремала а словенски народи, најпре српски народ и његови најмудрији кнезови, подигли су устанак за ослобођење после скоро пет векова отоманске власти.

Није случајно пред Вуком Караџићем отворен пут у просвећену европску западну културну заједницу, и није с њим и Гете са радошћу сарађивао, па браћа Грим, а пре њега са поштовањем ће о храбром српском народу говорити и отварати му врата многи просветитељи и романтичари док је, већ старачким ходом, долазио пред њих Доситеј Обрадовић. Овде је требало доћи исто као и у Вуков Тршић, јер се ту рађала модерна српска држава и уметничка мисао. Уз дужно поштовање које је цео слободарски свет Западне Европе показао према изданима српског устаничког народа и њиховом смислу за уметничку реч, ми са правом данас говоримо о путу у историју наших путописа по дубини сећања, призивајући, све до савременог периода – ове жанрове.

Rosanna Morabito
Università di Napoli "L'Orientale"
rosanna.morabito@libero.it

MEMOARISTIKA IZMEĐU POVIJESTI I KNJIŽEVNOSTI: DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ

Sažetak: Kad je imao devetnaest godina, Dragoslav Mihailović doživio je iskustvo koncentracionog „prevaspitavačkog“ logora: između 1950. i 1952. proveo je 15 mjeseci na Golom otoku. Tek dvadeset pet godina kasnije, kada je on već afirmirani književnik a „radni logori“ za ibeoce još uvijek su tabu-tema u Jugoslaviji, pisac je počeo prikupljati svjedočanstva bivših golotočkih logoraša. Od 1991. do 2012. Mihailović je objavio pet svezaka *Golog otoka*, impresivne zbirke svjedočanstava i dokumenata raznih vrsta, popraćenih autorovim intervencijama historiografske, esejističke ili publicističke naravi.

Za pisca, kao i za njegove sugovornike, prizivanje sjećanja na logorašku traumu, nakon desetljeća šutnje, ima izrazitu etičku vrijednost – ova svjedočanstva znače preuzimanje odgovornosti za sve žrtve, kao i za kulturu zajednice, ali su i opomena budućim generacijama. U radu je protumačen jedan dio uvoda u prvi svezak *Golog otoka*, pod naslovom „Kruna na zločinoj glavi“, koji se razlikuje od pretežito dokumentarnog karaktera djela, te se karakterizira kao autobiografski, i omogućuje analizu odnosa između književnog pisma i obrađivanja traume.

Ključne riječi: Dragoslav Mihailović, Goli otok, trauma, memoari, autobiografija, obrađivanje traume

Memoaristika je neka vrsta mitopoetske historiografije.

Danluka Ćineli 2016.¹

1. Kada se govori o memoarističkom autobiografskom pisanju svjedoka povijesnih zbivanja, onda „se u priči svjedočenja spajaju mit i povi-

¹ „La memorialistica è una sorta di storiografia mitopoietica: aspetti specifici della narrazione storica si mescolano con quelli della narrazione letteraria, caratterizzando questo modo della narrazione come un fenomeno di non-fiction meritevole di attenzione critica e teorica.“ („Memoaristika je neka vrsta mitopoetske historiografije: specifični aspekti povijesne naracije miješaju se s aspektima književne naracije, obilježavajući taj modus naracije kao non-fiction fenomen koji zaslužuje kritičku i teorijsku pažnju“ – Ćinelli 2016: 466).

jest“.² U slučaju memoara povratnika iz koncentracionih logora imamo posebnu vrstu diskursa svjedočenja. Radi se o memoaristici traume, i to individualne i kolektivne, društvene traume.

Dragoslav Mihailović (1930–2023) doživio je iskustvo Golog otoka (koncentracionog „prevaspitavačkog“ logora)³ kad je imao devetnaest godina, dakle kad je tek izlazio iz puberteta. Nakon dvadeset pet godina, 1978, kad je već bio poznat i priznat prozaist, Mihailović je počeo skupljati svjedočanstva za svoje dokumentarno djelo *Goli otok* (I, 1990; II, 1995; III, 1995, IV 2011; V, 2012), te ga se danas može smatrati „najupornijim proučavaocem golootočke traume“ (Đurišić Bečanović 2022: 55). Petoknjižje je zbirka svjedočanstava („razgovora“) prikupljenih metodama usmene povijesti (Portelli 2014), popraćenih priložima pisca (uvodi, duge i vrlo duge bilješke) historiografske ili publicističke naravi, te nizom drugih dokumenata (pisama, popisa žrtava i svjedoka i sl.).

Diskurs o traumi razlikuje se od drugih vrsta diskursa: “Nobody wants to remember trauma. In that regard society is no different from the victims themselves” (Van der Kolk 2014: 194). Stoga, kad se govori o memoaristici ekstremnih iskustava, mora se imati u vidu kako trauma funkcionira u ljudskom mozgu i tijelu.

Neuroznanosti nas uče da je autobiografska memorija narativna, jer „naš osjećaj sebe je vezan s ’pričom’ o tome što smo doživjeli i što smo učinili“ (Kozina, Vlastelica 2014: 34). Traumatska memorija je, naprotiv, neverbalna: “Lack of verbal memory is central in trauma” (Van der Kolk 2014: 181). Traumatska memorija vezana je za najstariji dio mozga, koji Van der Kolk zove „emotivni mozak“ i koji ne komunicira riječima nego reagira na fiziološkom planu. Prema tome, moramo imati u vidu “difference between ’narrative memory’ – the stories people tell about trauma – and traumatic memory itself” (Isto: 179). Traumatske memorije su fragmentarne i disocirane jer se ne mogu uklopiti u koherentnu priču o onome što je bilo, u autobiografiju subjekta (Isto: 194), već postoje kao strašne fizičke reakcije koje ostaju nepromijenjene u sadašnjosti.

Kao što argumentira Tatjana Đurišić Bečanović, desetljećima je centar moći socijalističke Jugoslavije potiskivao Goli otok „u sferu ’beznačajnog’, to jest ne-činjenice“, spriječavajući artikulaciju diskursa njegovim dovodenjem do nulte semiotizacije (Đurišić Bečanović 2022: 54–55). Prema njezinom mišljenju, „zaboravljanje golootočke traume bilo je dugoročna i relativno uspješno sprovedena strategija socijalističkog režima“ (Đurišić Bečanović 2022: 56).⁴

Nakon Titove smrti, 1980, postepeno je slabila čvrsta zabrana govora o Golom otoku,⁵ pa su se o toj temi počela objavljivati svedočanstva žrtava

² ”Nel racconto di testimonianza mito e storia convergono“ – Cinelli 2016: 471.

³ O Golom otoku v. Banac 1988, Beganović 2006, Moscarda Oblak 2007, Antić 2016, Previšić 2019, Previšić 2020.

⁴ Za vrijeme prije osamdesetih godina vidjeti Kadić 1978; Gruenwald 1987. Početkom osamdesetih počinju se javljati i umjetnički i dokumentarni filmovi o Golom otoku.

⁵ Osamdesetih godina počinju izlaziti muški memoari a tek od 1990. ženski – cfr. Jambrešić Kirin 2007: 22–23.

i druga djela – književna, publicistička i historiografska. Ipak, još dugi niz godina neće biti objavljenih temeljitih znanstvenih studija, a jedan od razloga je i dugotrajna nedostupnost arhiva Udbe.

Većina žrtava je šutjela, što se lako objašnjava posebnosti golotočkog „samoupravnog prevaspitanja“, koje je žrtve ne samo zlostavljalo, već i prisiljavalo da budu i dželati svojih drugova, nanoseći im duboke traume (Jambrešić Kirin 2007: 25). No, čin svjedočenja može biti vrlo pozitivan za žrtve: „Već samim tim što su nam svjedočanstva bila dostupna, možemo reći da su žrtve svoju traumu podnijele na način da ipak nisu doživjele slom koji bi onemogućio davanje iskaza“ (Kozina, Vlastelica 2014: 39).

Cilj Mihailovićevog rada je svjedočiti o povijesnom zločinu – naime, da o tome direktno govore „svjedoci, učesnici i žrtve“ (Mihailović 2016: 45–46; nadalje u zagradama bilježimo samo broj stranice ovoga djela – *Goli otok* knjiga I). U isto vrijeme cilj je i djelovati na društvenu memoriju nakon desetljeća negiranja i potiskivanja istine o najvećoj traumi socijalističke Jugoslavije, dakle osloboditi žrtve iz „tamnice prošlosti“, u koju ih je trauma zatočila, iz tamnice šutnje, disocijacije, nemogućnosti pamćenja i osjećaja nerealnosti i neizrecivosti svojeg traumatskog iskustva (Jambrešić Kirin 2000: 188 – Verbalno nasilje).

Devedesetih godina izaći će još mnoga djela o temi Golog otoka, i također mnogo članaka po časopisima i novinama (Moscarda Oblak 2007: 74), no prvobitni veliki interes jugoslavenskog društva ipak neće dugo trajati. Novi ratovi će zaokupiti sve zajednice zemlje koja je nestajala. Danas, mali hrvatski otok, prostor ljudske i kulturne traume svih naroda bivše Jugoslavije, još uvijek čeka svoju memorijalizaciju (Badescu 2019).⁶

2. Dragoslav Mihailović je „paradigmatska figura“ stvarnosne proze šezdesetih godina.⁷ U njegovom se stvaralaštvu (pripovijetke, romani, drame) često nalazi značajna autobiografska komponenta, „latentni autobiografizam“ (Pantić 2009: 21), kako zbog čestog smještanja njegovih priča u rodni kraj, sa njegovim jezičnim i kulturnim karakteristikama, tako i zbog ponavljanja tema i motiva. Osim toga, „skoro svaki njegov roman nalazi analogiju u nekom aspektu njegovih kraćih proznih dela. Isti je slučaj kad je reč i o dramskom opusu“ (Perić 2013: 705).

Već u njegovim prvim djelima javljaju se aluzije na zatvor i internaciju, no tek krajem osamdesetih i tijekom devedesetih godina dolazi do bitne promjene u njegovom narativnom izrazu (Ilić 2012: 65). Golotočko iskustvo postaje

⁶ Udruge bivših logoraša, njihovih obitelji i njihovih zagovaratelja povijesnog pamćenja zahtijevaju da Otok postane memorijal. U Hrvatskoj treba posebno istaknuti udrugu Goli otok „Ante Zemljar“ i Centar za suočavanje s prošlošću *Documenta*. Slične organizacije aktivne su u svim bivšim jugoslavenskim republikama (cfr. Badescu 2019: 391–394).

⁷ „Lični ton ispovesti i iluzija govorenja nametnuli su se kao nova paradigma“ – Jerkov 1991: 121. Jerkov dosta kritički ocjenjuje prozu ovog novog realističkog vala u srpskoj književnosti, kao i jedan dio Mihailovićevog stvaralaštva. Drugačije je mišljenje Mihajla Pantića, ali je i za njega Mihailović „paradigmatični pisac“ (Pantić 2009: 23).

eksplicitna i ključna tema, a njegova proza postaje dokumentarna: „dokumentarna fikcija“ – ili, ako želimo, *auto-fiction* ili *non fiction* – gdje dolaze do književnog izražaja logorski doživljaji pisca i drugih Golotočana.

Tri godine nakon prve knjige *Golog otoka* izlazi zbirka pripovijedaka *Lov na stenice* (1993), koju će slijediti i druga književna i dramska djela u kojima će biti tematizirane sudbine žrtava, kao i sudbine krvnika – na svoj način jednako tako tragične.

Lov na stenice je hibridno djelo u kojemu se spajaju autobiografija i povijesna svjedočanstva: devet pripovijedaka vezano je primarnim pripovjedačem u prvom licu, koji sudjeluje ili prisustvuje zbivanjima, te kronotopom represije protiv stvarnih ili tobožnjih ibeovaca (Aćimović Ivkov 2018: 87–111; Kecojević 2021). Svi likovi, i žrtve i krvnici, stvarne su osobe, koje se pojavljuju sa stvarnim imenima, što doprinosi vrijednosti knjige kao svjedočanstva (Jeremić 2007).⁸

Aktualizacija metodama usmene povijesti individualne i kolektivne traume 50-ih godina prošlog stoljeća prethodi, dakle, i prati književnu obradu traumatične stvarnosti, koja će se nastaviti u posljednjoj fazi piščevog stvaralaštva.⁹

Prikupljanje svjedočanstava žrtava i historiografska istraživanja pokazuju se kao nužan element u procesu piščevog obrađivanja traume, no nužna se pokazala i literarizacija traumatskog iskustva samoga pisca, kao i njegovih suputnika (Ilić 2012: 73). Pisanje sada više nije samo mjesto osude zločina i čuvanja sjećanja na ono što pojedinci *ne mogu* zaboraviti, a društvo *ne smije* zaboraviti, već i mjesto gdje se obrađuje mučno sjećanje na traumu, pružajući (možda) barem djelomično olakšanje nepremostivoj traumi. Književni je diskurs sada autobiografski, odnosno „fiktionalizacija jastva“ (Zlatar Vioić 2009: 40), koja u pripovijedanju vraća performativnost bespomoćnim žrtvama, subjektu pripovijedanja i njegovim likovima.¹⁰ Pripovijedati o zločinu znači denuncirati ga, i osuditi sudionike: „ja koji iskazuje, promatra i sudi onom ja u iskazanom“ (Lerider 2009: 131).

2.1. *Goli otok* je također hibridno djelo, koje se okreće publicistici, memoraristici ali prije svega historiografiji. U bilješkama, a i u uvodima u pojedina svjedočanstva, autor minuciozno nastoji rekonstruirati pakleni put represije jugoslavenskog režima, proučavajući historiografske izvore i prikupljajući sve moguće podatke kroz nekoliko desetljeća, nastojeći prodrijeti u njezine zamršene sociološke, povijesno-kulturološke i povijesno-političke aspekte. Za pisca, kao i za njegove sugovornike, prizivanje sjećanja na logorsku traumu, nakon

⁸ Valja spomenuti i negativno mišljenje o radu koje je Jerkov iznio 1994.

⁹ Razmatrajući odnos Mihailovićevih dokumentarističkih radova i književnih (fikcionalnih) djela Aćimović Ivkov ističe da između dokumentarističkog i fikcionalnog korpusa Mihailovićevog o Golom otoku ima brojnih formalnih sličnosti, te zaključuje „o nepostojanju jasne granice između karaktera i priroda tih, načelno, odvojenih tekstovnih cjelina“ (Aćimović Ivkov 2009: 34).

¹⁰ „Autobiografsko govorno lice postaje performativni subjekt“ – Smit 2009: 99.

toliko vremena, ima veliku etičku vrijednost osude režima i epohe u obrani žrtava. To je čin preuzimanja odgovornosti prema žrtvama, kao i prema kulturi zajeđenice (Zlatar Vioić 2009: 42), i upozorenje za buduće generacije.

Sam Mihailović potcrtava još jednu posebnu vrijednost takvoga prizivanja potisnutih sjećanja,¹¹ i to na kraju posebno intimnog „razgovora“, punog zapažanja i sjećanja samog autora. To je dugi razgovor, vođen u više navrata, s prijateljem Fedorom Pifatom, koji je dva puta bio zatvoren u logoru (bio je takozvani „dvomotorac“), čovjek s kojim je na otoku autor spavao „gotovo punu godinu u paviljonu broj 11 [...] u istom takozvanom boksu“ (Mihailović 2018: 7), i koji je prvi pristao snimiti svoje svjedočanstvo. Pri kraju tog dugog razgovora, tijekom kojega su oba sugovornika bila često duboko emotivno pogođena, pisac primjećuje:

Mislim da je ovo zaista bilo kopanje po našim savestima i ranama, ali da je imalo svoju svrhu. Pre svega onu o kojoj smo govorili na samom početku: bar da pokušamo da ostavimo ljudima iza nas neka svjedočanstva o tome šta se stvarno desilo, kako se u budućnosti takve stvari ne bi ponavljale. A, konačno, ma koliko to kopanje po ranama bilo bolno i strašno, možda je ono za nas dvojicu koji smo u ovome učestvovali predstavljalo i *neku vrstu izlječenja*“ (Mihailović 2018: 184; ovdje i dalje: kurziv u citatima je uvijek moj).

3. Trauma, sjećanja, pamćenje. – Kao uvod u prvu knjigu *Golog otoka* nalazi se tekst „Kruna na zločinoj glavi“ (5–46), razmacima podijeljen u tematski različite dijelove, tekst koji se i po formi i po sadržaju potpuno razlikuje od ostalih, posebno u svojem prvom, pa i u posljednjem dijelu.¹²

Prvi dio uvoda nije ni dokumentarni niti publicistički već je to autobiografsko sjećanje koje možemo definirati kao „literarizacija oniričkog sjećanja“. U nastavku teksta dotiču se različite teme, počevši od toga kako je autor 1978. godine, nakon dvadeset pet godina,¹³ odlučio prikupljati svjedočanstva, te na kojim kriterijima je temeljio izbor sugovornika (visoka moralnost i iskrenost, veliko iskustvo i poznavanje teme, kao i dobre izražajne vještine) s kojima će voditi svoje razgovore. Mnogi kontaktirani bivši logoraši odbili su suradnju jer nisu mogli, ili željeli, izreći teške istine o događajima „izvan humanističke istorije sveta“ (20). I primatelji knjige su na neki način okarakterizirani: „[O]vo nije knjiga za ljude koji rigidno drže do svog visokog mišljenja o ljudskoj vrsti“ (20). Mnoge stranice posvećene su kritici službene historiografije na tu temu; povijesnim događajima i odnosima Jugoslavije s istočnim zemljama od 1948. nadalje; kritici Zapada, koji je zbog svojih političkih

¹¹ Tijekom razgovora sugovornici više puta navode da se nečega ne sjećaju. I sam Mihailović na jednom mjestu piše: „Ja isto tako imam neku rupu u sećanju koja traje tri-četiri meseca, pri čemu se sećam samo nekih detalja, a gustine vremena se ne sećam. To je prosto kao rupa u vremenu, koju sada teško mogu da obnovim“ (Mihailović 2018: 87).

¹² Ilić (2012: 72) ističe „čistu literarnu formu“ ovog teksta, ali ga ne analizira.

¹³ Više puta Mihailović govori da je dugo smatrao da nije dorastao golootočkoj temi jer ona traži jednog Dostojevskog.

interesa ekonomski podupirao Titovu Jugoslaviju jer je bila antisovjetska, ne obazirući se na stvarni nedostatak demokracije; podacima o nacionalnom sastavu interniranih i o broju osoba zahvaćenih raznim vrstama represije za vrijeme borbe protiv ibeoavaca (podaci dokumentima nepotvrđeni, niti potvrđeni, s obzirom na vremensku distancu i na to da je veliki dio dokumentacije Udbe uništen).

Posljednji dio uvodnog teksta (44–46) ponovno napušta publicističko-historiografski ton, iako se ne konotira kao memoarski, te zajedno s prvim dijelom čini „književni“ okvir, koji nudi brojne elemente za razmišljanje o književnosti kao izrazu traume.

3.1. „Muči me jedan san, za koji znam da nije san“ – ovako počinje „Kruna na zločinu glavi“. To je sjećanje koje se ne prepoznaje kao takvo, odbačeno ali neuklonivo i uvijek vrebajuće sjećanje, kakvo je uobičajeno kod traumatiziranih osoba, sjećanje skoro potpuno zaboravljeno (13) koje pripovjedač rekonstruira svojim narativnim pamćenjem, dakle racionalizirajući ga (izrazima poput „mora biti“, „nije moglo biti“), ali koje ne uspijeva u potpunosti izroniti iz emocionalnog pamćenja. Sjećanje je to na otok viđen s mora, s broda koji na kopno vraća subjekt i veliku skupinu bivših logoraša, nakon odslužene kazne i dovršenog „prevaspitanja“.

Autobiografski se subjekt ne sjeća točnih okolnosti oslobođanja i povratka u civilni život, a neki elementi nedostaju i u sjećanjima mnogih drugih bivših interniraca:

Zašto se polaska sa Golog toliko slabo sećam? (5).

Koliko nas je tu [na brodu]? Pripremajući ovu knjigu, to pitanje sam postavio, sigurno, više hiljada puta i valjda nijedanput nisam dobio odrešit odgovor (9).

Zaboravljani su i osjećaji koji prate to putovanje: „Da li sam se prema onima koji ostaju možda osećao pomalo i kriv?“ (5).

U sjećanju, to je mjesto bilo „potpuno nestvarno. Onog časa kad se odmaknem od njega, znao sam, više neću verovati da je takvo mesto zemaljska kugla uopšte mogla poroditi. A on je ipak ostajao upravo tamo“ (5).

Neka narativna sjećanja na ljude i događaje na otoku odgađaju opis ključne scene – tek nakon nekoliko stranica saznajemo što je najmučnije. U prepunom brodu koji polako plovi uz obalu ne čuje se govor, niti pjesma (dok su pjesme na otoku bile obavezne) i atmosfera je teška: svi su potišteni zbog potpisane obaveze o doušničkoj suradnji; svi imaju uništen život iza sebe i totalno neizvjesnu budućnost; nitko se ne raduje povratku na slobodu. Štoviše, pripovjedač je uvjeren da će uskoro biti vraćen na otok, osjeća se izolirano i gleda odsutno – sve dok nešto ne uoči: „I onda sam *to* ugledao“ (9). Slijedi opis: „bleštavo beo kamenjar“ koji se „lagano ljulja“ (9; to je projekcija ljuljanja broda) i „haotičan kao da je skrhan odnekud s neba“ (10). Nakon nekog vremena na obali se pojavljuje „neki radni stroj“. Pripovjedač točno zna o čemu se radi, ali u sjećanju mu je kao da to vidi prvi put. Subjekt zna da radni stroj može biti sastavljen

od nekoliko desetina do nekoliko stotina ljudi raspoređenih duž tri ili četiri stotine metara, i pita se da li ih oni s obale vide, mada zna da ih sigurno vide. On po prvi put izvana promatra svijet čiji je dio bio do prije nekoliko sati, a dojam je potpuno otuđujući.

Stroj osoba na obali sliči „na pomalo neobičnu vojsku“ (10), zbog krpaste i pohabane sivkaste odjeće, a i sami muškarci djeluju sivkasto, preplanuli, neobrijani, prljavi, a i lice im je možda još nečim obilježeno (sigurno tragovima batina), kao „nepoznate dvonožne prašnjave bube“, mršavi, s dugim rukama i nogama, „štrkljasti i neskladni“, „rade u paničnom uzbuđenju“ pokretima koji su „odsečni, kratki, brzi, kao drveni“ (10). Nitko ne stoji, osim onih koji razbijaju kamen, drugi u parovima toware ogromne gromade i nose ih trčeći sa svih strana kao da „okolo prašte mitraljeski rafali“ (11), a onda negdje istovare te jure natrag, da opet utovare. To je „kao u nemoj pozorišnoj predstavi“ (12). Pripovjedač posve otuđeno (disocirano)¹⁴ promatra ono što zapravo vrlo dobro poznaje: „Tek usredsređeniji, primećujem da i u trčanju s teretom ima nesklada“ (12). Neki posrću i ponekad onoga koji je u paru naprijed gurne onaj iza ili ga neki treći povuče nekakvim ularom. I „to neskladno potezanje, spoticanje i guranje“ duž cijele radne linije izgleda kao „skakutav, iskrivljen balet“ (12). U nekim trenucima trka se prekine, kao da je netko odbio raditi, a pripovjedač zna da to nije moguće, da nitko neće dobrovoljno odbiti raditi, a opet se, potpuno disociran, pita: „Pitaju li se oni to: šta je sad opet?“ (12). Tada svi okolo stanu, ostave svoje terete i skupe se tamo gdje je prekid, sve dok se onaj koji ga je izazvao ne izgubi iz vida, dok masa okupljena oko njega maše rukama i nogama. Nama je jasno da je to premlaćivanje. Za to vrijeme s druge strane žure još bjesomučnije, kao da se – prema riječima pripovjedača – ostali žele razlikovati od onoga koji je nepromišljeno izazvao prekid.

„Dva-tri minuta brod se vuče kraj tog prikazanja; ali i kad ga mimoide, ja se kao omađijan osvrćem za njim, i za sve to vreme *otuda ne dođe ni jedan jedini glas*“ (12). U nekim trenucima mu se čini da vidi širom otvorena usta, lica se zajapurila od vikanja, ali „ne, ništa od toga. Ona su sasvim *bezoblična i mrtvački ozbiljna* i deluju *kao da im glasno izražavanje osećanja, prosto, ne priliči*“ (12).

Kako se brod udaljava, ta frenetična predstava drvenih lutaka ostaje za njim, potpuno nijema, a tišina vlada i na brodu.

Ova nijema scena gledana izvana, u usporenoj snimci i s apsolutnim osjećanjem otuđenja, jasno egzemplificira disocijaciju od emotivne memorije, i ovakvo „oniričko sjećanje“ razlikuje se od jednostavnog i realističkog stila memoarskih pripovijedaka koje nalazimo u kasnijim pišćevim književnim djelima o golootočkim iskustvima. Tišina, koju taj pogled iz daljine više puta ističe, u oštrom je kontrastu sa sjećanjima brojnih bivših interniraca koji potertavaju paklenu buku urlanja, batinanja, jauka, pjesama, izvikivanja parola, buku koja je stalno pratila život na Golom otoku. Valja spomenuti da se, u razgovoru s

¹⁴ „Disocijacija upravo nastoji spriječiti strah od prisjećanja“ – Kozina, Vlastelica 2014: 39.

Pifatom, sam Mihailović, pričajući kako su ga strašno tukli na dolasku na otok, sjećao da mu je to „izgledalo kao u nekom nemom filmu“ (Mihailović 2018: 70).

Unatoč golemoj objavljenoj dokumentacijskoj građi, tema Golog otoka, kao po nekoj opsesivnoj unutarnjoj prinudi, ostat će konstantna u Mihailovićevom književnom pisanju. Znamo da trauma ostaje neizbrisiva u žrtvama, ali i to da “telling the story is important; without stories, memory becomes frozen; and without memory you cannot imagine how things can be different” (Van der Kolk 2014: 219).

3.2. „Potekao iz politike, zločin Golog otoka se samo politikom ne može objasniti“ (44) – ovako počinje zadnji dio, koji zatvara „književni“ okvir teksta „Kruna na zločinoj glavi“.

Ovdje se pišćev pogled širi na antropološku i etnološku dimenziju golo-otočkog fenomena i sjećanja na njega. Od prvih priča koje su Golootočani šaputali samo nekim najpovjerljivijim prijateljima, fenomen Golog otoka postao je predmetom podzemne narodne predaje, ubrzo i dijelom kulturne baštine naroda Jugoslavije: tajna priča svima poznata, koja se, mijenjajući se na razne načine u usmenom prijenosu, nezaustavljivo širila, i kojoj je četrdesetogodišnja potpuna službena zabrana doprinosila:

[T]aj šapat je, menjajući se, popravljajući se i iskrivljavajući, krenuo kroz narod i više ga ništa nije moglo zaustaviti. Nije ga mogao zaustaviti teror koji ga je sprečavao, ne bi ga zaustavilo ni objavljivanje same istine (44).

U ovom završnom dijelu teksta pojavljuju se ključne riječi svih priča o ekstremnim traumama:

Užas koji je vejao iz onog šapata bio je do te mere nestvaran da se mogao pretočiti jedino u prikazanja utvara, koje niko nikad nije video a za koje svi znaju da postoje. [...] Istina o tom užasu bila je toliko fantazmagorična da je svako izdvojeno, određeno kazivanje o njemu ispadalo pomalo lažno. Istina o neuhvatljivom može biti jako neistinita (45).

Bol, patnja i užas na Golom otoku bili su toliko *nestvarni* da ih dobro može iskazati jedino potpuno slobodna imaginacija narodnog predanja.

Pristupajući radu na ovoj knjizi kao svedok, žrtva i učesnik, i tražeći kao saradnike druge svedoke, žrtve i učesnike, znao sam da ćemo svi zajedno, a ponajpre ja, biti *nedostojini istine* o kojoj želimo da govorimo. [...]

Zato mislim da se prava istina o Golom otoku nalazi u legendi o njemu. [...] Tek tamo, negde u udaljenoj, mračnoj visini, nalazi se mračna, žalobna istina o nama (45–46).

Stručnjaci za traumu znaju za goleme poteškoće koje imaju pacijenti kad govore o stvarnosti koja je neprihvatljiva, nevjerovatna, fantastična: “The essence of trauma is that it is overwhelming, unbelievable, and unbearable” (Van der Kolk 2014: 195). U razgovorima s bivšim logorašima česti su iskazi

o neopisivosti goloototočke stvarnosti i tamošnje atmosfere (na primjer, 136), o teškim psihičkim posljedicama za zatvorenike (137; Mihailović 2018: 183). Govori se, kako kaže jedan sugovornik, o „irealnoj situaciji“ u kojoj su se svi tamo nalazili, jer su svi dotadašnji uobičajeni odnosi, norme bili suspendirani. I sam pisac više puta ističe „nestvarnost“ logora: „logor prosto nije imao sliku ničega realnoga, svi smo imali halucinacije“ (143).

Tokom velikog dijela svoga života, svojim književnim, dokumentarnim i publicističkim pisanjem Mihailović se suprotstavlja neizrecivosti zla (povijesnog, političkog, antropološkog) koje dominira golootočkim iskustvenim kompleksom, i koje je zapravo imalo za cilj brisanje subjekta i njegove ljudskosti. Neizrecivost traume je ono što Mihailović prevodi kao „nestvarnost“, i što povjerava legendi.

LITERATURA

- Ćimović Ivkov 2009: Милета Аћимовић Ивков. „Историја, биографија и прича. О личном и наративном идентитету у нефикционалној прози Драгослава Михаиловића“. У: *О делу Драгослава Михаиловића*, зборник радова. Прир. Дејан Ајдацић, Зоран Момчиловић. Врање: Учитељски факултет, Центар за издавачку делатност, 32–38.
- Ćimović Ivkov 2018: Милета Аћимовић Ивков. *Проза Драгослава Михаиловића*. Докторска дисертација. Београд: <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/2650/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y> Web 16. 4. 2024.
- Antić 2016: Ana Antić. “The Pedagogy of Workers’ Self-Management: Terror, Therapy, and Reform Communism in Yugoslavia after the Tito–Stalin Split”. *Journal of Social History*, 1. 50: 179–203.
- Badescu 2019: Gruja Badescu. “Entangled Islands of Memory: Actors and Circulations of Site Memorialisation Practice Between the Latin American Southern Cone and Central and Eastern Europe”. *Global Society*, 33. 3: 382–399 <https://doi.org/10.1080/013600826.2019.1598946> Web 24. 3. 2024.
- Banac 1988: Ivo Banac. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv75d52q> Web 18. 7. 2024.
- Cinelli 2016: Gianluca Cinelli. “Non-fiction tra storia e letteratura. Il caso della memorialistica di guerra”. *Heteroglossia*. Quaderni di Linguaggi e Interdisciplinarità 14: 465–503. <http://riviste.unimc.it/index.php/heteroglossia/index> Web 19. 7. 2024.
- Đurišić Bečanović 2022: Tatjana Đurišić Bečanović. „Zaboravljanje traume – Goli otok u jugoslovenskoj semiosferi“. *Kultura Słowian*. Rocznik Komisji Kultury Słowian Pau XVIII: 53–65.
- Gruenwald 1987: Oskar Gruenwald. “Yugoslav Camp Literature: Rediscovering the Ghost of a Nation’s Past- Present-Future“. *Slavic Review*, 46. 3/4 (Autumn–Winter): 513–528 <https://www.jstor.org/stable/2498101> Web 10. 7. 2024.
- Ilić 2012: Branko Ilić. „Narativni model dokumentarne proze Dragoslava Mihailovića“. *Uzdanica*, IX. 2 (decembar): 65–77.
- Jambrešić Kirin 2007: Renata Jambrešić Kirin. „Šalje Tito svoje na ljetovanje!: ženska trauma i arhipelag Goli“. *Treća*, 1. IX: 9–38.

- Jeremić 2007: Љубиша Јеремић. „Призивање приче из историје у *Лов на стенице*“. *О српским љицима*. Београд: Српска књижевна задруга, 192–197.
- Jerkov 1991: Александар Јерков. *Ог модернизма до њосјмодерне. Пријоведач и њое-џика, љрича и смрђи*. Приштина – Горњи Милановац: Јединство – Дечје новине.
- Jerkov 1994: Александар Јерков. „Стенице и истине“ [приказ књиге]. *Борба*, 72 (20. јануар): 17.
- Kadić 1978: Ante Kadić. “The Stalin–Tito Conflict as Reflected in Literature”. *Slavic Review*, 1. 37: 91–106.
- Kecojević 2021: Милица Кецојевић. „’Лов на стенице’ као облик приповедног венца“. У: *Књижевно стваралаштво Драгослава Михаиловића* (Радови са научног скупа Књижевно стваралаштво Драгослава Михаиловића, од 3. и 4. јула 2020. године). Главни и одговорни ур. Емир Кустурица, ур. проф. др Милош Ковачевић. Вишеград: Андрићев институт, 125–150.
- Kozina, Vlastelica 2014: Slavica Kozina, Mirela Vlastelica. „Disocijacija i detachment kao odraz traumatskog događaja na aspekte sebstva“. *Socijalna psihijatrija*, 42. 1: 33–42. <https://hrcak.srce.hr/127726> Web 31. 7. 2024.
- Lerider 2009: Žak Lerider [Le Rider, Jacques]. „Pamćenje i zaboravljanje – Sigmund Freud i ’izlečenje kroz pisanje’“. *Polja*, 459. LIV (septembar–oktobar): 119–132. <https://polja.rs/2/459-2/> Web 14. 5. 2024.
- Moscarda Oblak 2007: Orietta Moscarda Oblak. “Le memorie di Goli Otok – Isola Calva”. *Quaderni*, XVIII, 69–101.
- Mihailović 2016: Драгослав Михаиловић. *Голџи оток књиџа I*. Београд: Службени гласник.
- Mihailović 2018: Драгослав Михаиловић. *Голџи оток књиџа IV*. Београд: Службени гласник.
- Pantić 2009: Михајло Пантић. „Приповетке Драгослава Михаиловића. Слике из туробног доба“. У: *О делу Драгослава Михаиловића*, зборник радова. Прир. Дејан Ајдачић, Зоран Момчиловић. Врање: Учитељски факултет, Центар за издавачку делатност, 20–25.
- Perić 2013: Јелена Перић. „’Скупљач’ данашњег политичког позоришта“. *Летњоџиц Маџице српске*, 491. 189. 5: 705–712.
- Portelli 2010: Alessandro Portelli, “Un lavoro di relazione: osservazioni sulla storia orale”. www.aisoitalia.org 1 (gennaio). <https://www.aisoitalia.org/un-lavoro-di-relazione/> Web 20. 5. 2024.
- Previšić 2019: Martin Previšić. *Povijest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura.
- Previšić 2020: Martin Previšić. „Izvorima protiv kontroverzi – slučaj Golog otoka“. У: *Архивска љрађа у џеорији и љракси*, зборник радова 4. Ур. Слободанка Цветковић. Београд: Архивистичко друштво Србије, 251–265.
- Smit 2009: Sidoni Smit [Smith, Sidonie]. „Performativnost, autobiografska praksa, otpor“. *Polja*, 459. LIV (septembar–oktobar): 99–106. <https://polja.rs/2009/459-2/Smit> Web 14. 5. 2024.
- Van der Kolk 2014: Bessel A. Van der Kolk. *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. New York: Viking Penguin.
- Zlatar Violić 2009: Andrea Zlatar Violić. „Autobiografija: teorijski izazovi“. *Polja*, 459. LIV (septembar–oktobar): 36–43. <https://polja.rs/2009/459-2/> Web 14. 5. 2024.

DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ: MEMOIRS BETWEEN DOCUMENTARY WRITING AND LITERATURE

Summary

In the late 1970s, Dragoslav Mihailović began to collect the testimonies of people who, like himself, had experienced repression in the Titoist regime's labour camps on the island of Goli otok between 1949 and 1956. It was only in 1991, however, that he published the first volume of *Goli otok*, which then would grow to five tomes (1991–2012): an impressive documentary collection on the trauma of thousands of individuals and of the entire Yugoslav society.

After this first departure from strictly literary writing, the concentration camp experience enters directly into Mihailović's literary prose with the collection of short stories *Lov na stenice*, which will be followed by other literary works dedicated to the theme of Goli otok.

The actualization with the tools of oral history of the individual and collective trauma of the 1950s, i.e. the documentary and memoiristic writing about the experience of concentration camps, thus precedes and accompanies the literary transposition of the traumatic reality that will continue throughout the entire last phase of the writer's production.

The analysis of some autobiographical pages in the introduction to the first volume of *Goli otok* highlights the relationship between the word, writing, literary writing and the processing of trauma.

Keywords: Dragoslav Mihailović, Goli otok, trauma, memoir, autobiography, trauma processing